

Een steenbrekende Prometheus. René Char en de filosofie

Rijk Schipper

René Char (1917–1988) werd tijdens zijn leven reeds bedacht met een uitgave van zijn verzamelde werk in de Pléiade-reeks (1983). Zo'n eerbetoon is enigszins tweeslachtig van aard: behalve als overwinningsteken kan het ook als grafmonument worden opgevat. In 1971 ontving Char een liber amicorum, waaraan grootheden als Georges Bataille, Paul Éluard, Octavio Paz en Martin Heidegger bijdroegen. Laatstgenoemde ontmoette de dichter op eigen terrein door een reeks korte gedichten voor de bundel te schrijven (Fourcade 1971, 169–187). Van zijn kant was Char zeker geïnteresseerd in de wijsbegeerte, al ontkende hij met klem 'filosofische poëzie' te schrijven. Hieronder zal ik de verhouding van Char tot de filosofie nader bepalen, na een korte schets van zijn leven en werk te hebben gegeven. In de tweede plaats zal ik het (proza)gedicht 'Pour un Prométhée saxifrage' uit 1958 bespreken. In deze tekst 'Voor een steenbrekende Prometheus' spelen de presocratische filosoof Empedokles en de Duitse dichter Friedrich Hölderlin een belangrijke rol.

I René Char en de filosofie

Poëzie in tijden van oorlog

René Char groeide op in L'Isle-sur-la-Sorgue. Het landschap van de Vaucluse, waardoorheen de Sorgue stroomt, keert dikwijls terug in de gedichten van Char. Eenmaal terechtgekomen in Parijs wordt hij *fellow traveller* van de surrealisten onder leiding van André Breton. Met hen deelt hij de belangstelling voor een andere, bovennatuurlijke wereld. Nadat hij zonder veel ophef afscheid heeft genomen van deze groep, verschijnt in 1934 zijn eerste belangrijke werk: *Le Marteau sans maître*. Dit valt op door zijn harde, anti-lyrische toon. Ook de bundel *Dehors la nuit est gouvernée* van 1938 ademt een krijgshaftige geest. Wij bevinden ons hier in de jaren dat een nieuwe oorlog zich aandient en het nazisme in Duitsland steeds vaster in het zadel komt te zitten. Een meer ontspannen toon treft men aan in de reeks *Le Visage nuptial* (december 1938) die later een plaats krijgt in de verzameling *Seuls demeurent* (1945).

In 1940 wordt Char als artillerist naar het front in de Elzas geroepen. De Duitsers blijken echter oppermachtig en de divisie waarvan Char deel uitmaakt moet zich terugtrekken. Terug in de Vaucluse wordt de dichter beschuldigd van communistische sympathieën, wat onder het Vichy-bewind als een ernstige aantijging geldt. Hij weet te ontkomen naar de Lage Alpen. In 1941 meldt Char zich bij het Franse verzet (de *Maquis*); voortaan zal hij als *le capitaine Alexandre* door het leven gaan. Hij werkt mee aan aanslagen tegen Duitse en Italiaanse agenten.

In 1944, als de oorlog zijn einde nadert, wordt Char naar Algiers ontboden, om te dienen als verbindingsofficier tussen het Franse verzet enerzijds en de Engelse en Amerikaanse officieren anderzijds. Behalve het genoemde *Seuls demeurent* geven ook de *Feuillets d'Hypnos* (1946) een beeld van Chars wederwaardigheden in de oorlog. In het algemeen kan men stellen dat het werk van Char vaak een martiaal karakter draagt en nauwelijks overeenstemt met het populaire beeld van de poëzie als bezigheid voor tere zielen. Hij is zich altijd aan de linkerkant van het politieke spectrum blijven bewegen, al behield hij enige distantie ten opzichte van het politieke gewoel. Ondanks aandringen van André Malraux heeft hij nooit in contact willen treden met generaal De Gaulle; de socialist François Mitterrand daarentegen kon zijn goedkeuring wél wegdragen.

Samen met *Le Poème pulvérisé* (1947) en andere gedichten vormen *Seuls demeurent* en *Feuillets d'Hypnos* de verzamelbundel *Fureur et mystère* (1948). In 1955 verschijnt de bundel *Recherches de la base et du sommet*, die talrijke beschouwingen over het dichterschap bevat; een belangrijke 'gesprekspartner' daarin is Friedrich Hölderlin. Van Chars latere werken noem ik nog *La Parole en archipel* van 1962. Daarvan maakt het gedicht 'Pour un Prométhée saxifrage' deel uit, dat ik later in dit artikel aan een nadere analyse zal onderwerpen.

De presocratici en het tragische tijdperk; Nietzsche

In zijn jonge jaren ontdekte René Char de filosofie van de presocratici, van wie speciaal Herakleitos zijn aandacht trok. Hij schreef bijvoorbeeld *Poèmes militants* (1932), een titel die het dictum *polemos pantoon pater* van Herakleitos in herinnering roept. De werkelijkheid vertoont een voortdurende botsing van tegendelen, die in de wetmatigheid van de strijd hun eenheid vinden. Deze *logos* van de wereld wordt uitgedrukt in het element *vuur*; alle andere elementen kunnen daartegen worden ingewisseld, aldus Herakleitos. Vuur en bliksem zijn niet weg te denken uit het oeuvre van Char.

Belangrijk is ook het verschijnsel van de *schemering* in Chars poëzie. Hierin komen de antipoden van licht en duisternis immers samen. Het kan daarbij zowel om de avond- als de ochtendschemer gaan. Char beschouwt de tijd van de presocratici als een periode van ontwaken, een dageraad, waarin het Europese denken zijn entree maakt. Zijn eigen tijd ziet hij eerder als een avondrood, een periode van ondergang waarin de goden de wijk nemen. Toch kan deze schemering de voorbode zijn voor een tijd van ontwaken. De geschiedenis verloopt cyclisch, veronderstelt Char met de oudste Grieken. De dichter heeft de taak de toekomst te voorzien en de nieuwe morgen aan te kondigen.

Char beschouwt de era van de presocratici als het *tragische* tijdperk. Men ervoer een spanning tussen natuurlijke processen en menselijk vernuft; een fragiele synthese was te bereiken in het *kunstwerk*. Met de komst van Sokrates liep dit ochtendlijke tijdperk ten einde.

In plaats van het vitale, pessimistische denken kwam de bleekneuzige, optimistische levensvisie. De toekomst werd een object van *planning*. (Het schouwen van de toekomst door de dichter is iets heel anders dan een planmatige, technische benadering van wat komen gaat.) De synthese van mens en natuur in het kunstwerk legde het af tegen de rationalistische behoefte om de toekomst vast te leggen met blauwdrukken of althans scenario's.

Wie spreekt over het tragische tijdperk van de Grieken en het bijbehorende vitale pessimisme, zal al spoedig de naam van Friedrich Nietzsche laten vallen. Char was een verklaard bewonderaar van diens werk, zonder zich als 'leerling' te willen presenteren. Aan Nietzsche ontleende hij een afkeer van de gevestigde (kudde)moraal en van iedere dwingelandij op religieus en politiek gebied. Concepten als de Übermensch en een nieuwe elite wees Char echter van de hand. In zijn dagen kon hij immers zien waartoe een ontaarde interpretatie van dergelijke ideeën kon leiden. Wel wees hij erop dat de 'ochtendmensen' (zo genoemd naar de bundel *Les Matinaux* van 1950) onbarmhartig moeten zijn, voltrekkers van het recht.

Verder deelt Char Nietzsches afwijzing van de veronderstelde sereniteit van de Grieken. Het classicisme had hen voorgesteld als kampioenen van rationaliteit en humaniteit. Maar de ware Grieken zijn die van het presocratische tijdperk, waarin de ratio nog niet dominant was, zegt Char Nietzsche na. Onbewuste kracht moet ons voortstuwen; geweld en begeerte vormen de grondkrachten van ons bestaan. Vandaar Chars voorkeur voor extreme verschijnselen als lawines en vulkaanuitbarstingen. Die laatste zullen bij de interpretatie van het gedicht 'Pour un Prométhée saxifrage' van belang blijken te zijn.

De vriendschap met Heidegger

Van 1955 tot 1969 was Renée Char intensief bevriend met Martin Heidegger. Tot driemaal toe nodigde hij de filosoof uit in Thor, een plaatsje nabij L'Isle-sur-la-Sorgue. Ook daarna, tot Heideggers dood in 1976, zouden zij elkaar af en toe ontmoeten. Deze vriendschap leed nauwelijks onder Heideggers eerdere sympathieën voor het nazisme. Char volgde namelijk de wijsgeer Jean Beaufret in diens zienswijze dat Heidegger slechts 'tien maanden' aan deze verblinding ten prooi was geweest. Als de meeste Franse intellectuelen in de jaren na de Tweede Wereldoorlog was Char diep onder de indruk van deze meester uit Duitsland. Meer in het bijzonder trok diens bemoeienis met de Griekse, speciaal presocratische filosofie hem aan. Toch verschilde Chars visie op bijvoorbeeld de geschiedenis grondig van die van Heidegger. Bij Char geen grote wetmatigheden of noodlottigheden, maar slechts contingentie, waarin de mens als vrij wezen een belangrijke rol speelt. Terwijl Heidegger poëzie en filosofie als naburen beschouwt, plaatst Char zijn stiel *boven* die van de wijsgeer. De dichter als ziener neemt zelfs de hoogste positie in op de ladder van *alle* menselijke activiteiten. In het volgende korte gedicht drukt Char de verhouding tussen filosofie en poëzie pregnant uit:¹

ROKEND HOUTSKOOL

Toen Nietzsche zich bukte om jou te plukken,
vlijmscherpe bloem van het boogshot,

op de verhevenheid van het eeuwige vertrek,
verbrandde de ster van jodium zijn gezicht
en herkende het onze.

O ploegschaar zonder oren, breker!

Bedek ons met een hoes van schulden,
nadat u ons hebt laten groeien.

Nietzsche greep te hoog toen hij zich aan de poëzie waagde (speciaal met het dichten van de *Dionysos-Dithyramben*, die zich bewegen op de grens van de waanzin). Roekeloos begaf hij zich op 'de verhevenheid' waarop deze zeldzame bloem is te vinden (*éminence*: 'heuvel', met de klank van voornaamheid). Mogelijk zet Char zich af tegen Nietzsches leerstuk van de 'eeuwige wederkeer', door te spreken van 'het eeuwige vertrek'. Hoe dan ook is het grijpen naar de poëzie voor de wijsgeer een pijnlijke ervaring. Het gezicht van de dichters daarentegen blijft ongeschonden, daar de 'ster van jodium' hen herkent. De denker kan niet meer doen dan met een gemankeerde ploeg ('zonder oren') de grond luchtig maken (*housse*: als een donzen dekbed). De dichterlijke grond vraagt dan om inzaaiing; de filosoof heeft zijn werk gedaan en moet het speelveld aan de dichters laten.

Char drukt zich ongetwijfeld te sterk uit als hij stelt *niets* aan Heidegger te ontlenen. De eerder genoemde Jean Beaufret neemt de verhouding tussen dichter en denker nader in ogenschouw (Beaufret 1963). De gedachte (*la pensée*) is ten diepste dialoog. Zij kan in dialoog treden met andere gedachten, zelfs met een complete 'filosofie', maar ook met de poëzie. Denken en dichten vinden elkaar in het woord (*la parole*) dat authentiek is. Bij de presocratische denkers, in het bijzonder Herakleitos, is te zien hoe 'poëem' en 'noëem' nog samengaan. Het uiteengaan van gedicht en gedachte is een teken van verval. In het tegengaan van taalverval, door te zoeken naar het oorspronkelijke woord, vinden Char en Heidegger elkaar, aldus Beaufret.

Uit dit betoog blijkt dat René Char een oorspronkelijk denker als Martin Heidegger zeker wist te waarderen. Dat relativeert zijn chauvinistische kijk op de verhouding van poëzie en filosofie zoals uitgedragen in het gedicht 'Rokend houtskool'. Ook in andere opzichten kan men op verwantschap tussen de dichter en de denker wijzen, zoals een wantrouwende houding tegenover de techniek, die de mens vervreemdt van zijn wezen ('zijnsvergetelheid') en het besef in een tijd van ommekeer (*Kehre*) te leven. Toch kan men zich goed voorstellen dat Char niet graag in de schaduw van de grote Duitser wilde staan en dat hij zijn werk wilde afschermen tegen filosofische intrusie. Mijn ervaring met de poëzie van Char wijst uit dat deze niet zozeer 'filosofisch' is, als wel bol staat van *gedachten*. Gedachtenpoëzie dus.

II Empedokles, Hölderlin en Char

Het gedicht 'Pour un Prométhée saxifrage'

In 1958 schrijft René Char het prozagedicht 'Pour un Prométhée saxifrage', dat hij een plaats geeft in de bundel *La Parole en archipel* van 1962.²

VOOR EEN STEENBREKENDE PROMETHEUS

Bij het aanraken van de Eolische hand van Hölderlin

Wat zou de werkelijkheid zijn zonder de ontwrichtende energie van de poëzie?

God had al te machtig onder ons gewoond. Wij waren niet meer in staat om op te staan en te vertrekken. De sterren zijn gestorven in onze ogen, die soeverein waren in zijn aanblik.

De vragen van de engelen zijn het die de inval van de demonen hebben uitgelokt. Zij hebben ons aan de rots genageld om ons te slaan en lief te hebben. Opnieuw.

Strijd vindt uitsluitend plaats in de duisternis. Slechts op de rand daarvan is overwinning mogelijk.

Edel zaaisel, oorlog en gunst van mijn naaste, vóór de doffe dageraad bewaar ik je met mijn homp brood, terwijl ik wacht op die voorziene dag van hoge regen en groen slijk, die zal komen voor hen die branden en onverzettelijk zijn.

Mythologische en Bijbelse thema's

In de eerste plaats valt het beroep op dat Char doet op de Griekse mythologie. Prometheus was een Titaan, die de zijde van de mensheid koos tegenover Zeus, die zich na zijn machtsgreep steeds meer van zijn tirannieke zijde liet zien. Eén van Prometheus' weldaden was dat hij voor de mensen het vuur stal uit de smidse van Hefaistos. Daarop besloot de getergde Zeus hem aan een rots bij de Zwarte Zee te laten slaan. Deze bestraffing is indrukwekkend vorm gegeven door Aischylos in zijn tragedie *Prometheus gebonden*. Aan het begin van dit stuk arriveert Hefaistos met zijn handlangers Kratos ('Kracht') en Bia ('Geweld') in de Kaukasus, waar zij de delinquent met hun smidswerktuigen aan een rots vastketenen. Char spreekt over 'demonen' die 'ons aan de rots (hebben) vastgenageld om ons te slaan en lief te hebben'. De beulen laten zich soms van een beminnelijke kant zien. 'Opnieuw': niet alleen in mythologische tijden maar ook in de Tweede Wereldoorlog, die Char als deelnemer aan het Franse verzet van nabij heeft meegemaakt.

Uiteindelijk zal Prometheus worden verlost door Herakles, de halfgoddelijke zoon van Zeus. De oppergod heeft een goede reden om deze bevrijding toe te staan: gewaarschuwd door de Titaan heeft Zeus ervan afgezien zich in liefde te verenigen met de zeegodin Thetis. Deze zou namelijk een zoon ter wereld hebben gebracht die machtiger dan hijzelf zou zijn. In dit licht spreekt Char over 'die voorziene dag van hoge regen en groen slijk, die zal komen voor hen die branden en onverzettelijk zijn'. Prometheus die in de brandende zon hangt en het hoofd niet wil buigen voor de tiran, zal de vrijheid weer smaken.

Prometheus heeft zich als het ware een weg gebroken door de rots waaraan hij hing. Daarom

kent Char hem het epitheton 'steenbrekend' toe. Het woord *saxifrage* duidt de plant aan die wij 'steenbreek' noemen, maar een meer letterlijke vertaling is hier op haar plaats. Het rotsgesteente staat mogelijk voor de schijnbaar onwrikbare realiteit waarvoor de meeste mensen het hoofd buigen. Zo niet Prometheus, die onverzettelijk blijft, en ook niet de dichter, die de 'ontwrichtende energie van de poëzie' inzet tegen een starre werkelijkheidsopvatting. De dingen zijn niet wat ze lijken.

Behalve dit mythologisch thema bevat het gedicht ook een verwijzing naar de Bijbel, in het bijzonder naar *Het Evangelie volgens Johannes*. In de 'Proloog' hiervan (vs. 1–18) wordt de komst van het goddelijke Woord (= Jezus Christus) naar de aarde beschreven. 'Daarin was het leven, en het leven was het licht voor de mensen. Het licht schijnt in de duisternis en deze heeft het niet in haar macht gekregen' (vs. 4–5). Char benadrukt dat men alleen in de duisternis kan overwinnen: zolang het licht de duisternis niet binnengaat is er geen sprake van strijd en dus ook niet van overwinning. De goddelijke aanwezigheid wordt door Char overigens van een waarschuwend commentaar voorzien: door te veel (zon)licht verbleken de sterren en verdwijnt de nacht als strijdtoneel. 'God heeft al te machtig onder ons gewoond': een verwijzing naar *Johannes* 1, 14: 'Het Woord is vlees geworden en heeft onder ons gewoond, en wij hebben zijn heerlijkheid gezien'. God moet om zo te zeggen een stap terug doen, zodat er weer ruimte is voor de duisternis en de inert geworden mensheid weer in beweging komt. 'Slechts op de rand' van de nacht 'is overwinning mogelijk'. Het woord van de dichter ontstaat 's nachts, in de droom, om in de ochtendschemer triomfantelijk naar buiten te treden. Te veel goddelijke aanwezigheid kan de poëzie niet verdragen, omdat zij daardoor verblind en sprakeloos wordt.

De ik-figuur beziet zijn eigen rol vol zelfvertrouwen: hij houdt de levensvlam brandende voor latere generaties. Opnieuw een Bijbelse beeldspraak: 'semence' is zowel het 'zaaisel' dat de zaaier uitstrooit als 'zaad' in de archaische betekenis van 'nakomelingen'. Bovendien is 'brood' in *Johannes* een veel gebruikt symbool voor Jezus, die als brood wordt gebroken voor wie hem aanhangt. De ik-figuur staat met een homp brood in zijn handen: hij koestert de hoop dat de oorlog eens zal aflopen, waarna weer nieuw zaad zal kunnen opschieten. Als een seculiere priester beheert de ik-figuur het brood voor zijn medemensen.

Een literaire verwantschap

Char heeft zijn prozagedicht opgedragen aan zijn negentiende-eeuwse vakbroeder Friedrich Hölderlin. Naast een mythologische en een Bijbelse verwijzing bevat het gedicht dus ook een literair-historische filiatie. De verwantschap van Char met Hölderlin is al vaker gethematiseerd; ik kan hier wijzen op de bijdrage van Franz W. Mayer aan het eerder genoemde *liber amicorum* voor Char uit 1971 (Fourcade 1971, 81–88). In 'René Char et Hölderlin: la fonction du poète' geeft Mayer verschillende thema's aan die de dichters gemeen hebben. Net als voor Char is voor Hölderlin de nacht de geëigende periode voor de poëzie: alleen in de duisternis kan het licht verschijnen. Te veel hemels licht verblindt de dichter en doet hem verstommen. Verder heeft de dichter de taak de sluimerende mensheid te wekken: Hölderlin noemt hem 'des Tages Engel' ('de engel van de dag'). Char lijkt het beroemde gedicht 'Dichterberuf' op de voet te volgen als hij de nacht en de dageraad als voedingsbodem van de poëzie aanwijst. Ook onderschrijft hij Hölderlins visie op de dichtkunst door over 'engelen' te spreken ('De vragen van de engelen zijn het ...'). Zo is de dichter een Lucifer, een verlichter.

Aan deze uiteenzetting van Mayer kan ik op grond van het gedicht 'Voor een steenbrekende

Prometheus' het een en ander toevoegen. Hierboven heb ik gewezen op het gemeenschappelijke streven van Char en Heidegger om een oorspronkelijke taal te hanteren en zo tot nieuwe wijzen van dichten en denken te komen. 'De vragen van de engelen' zijn *lastige* vragen, die principieel geen antwoord toelaten. De dichter wijst de weg naar het onbekende, naar een toekomst waarin niets vastligt. In hun onbevangingen roepen de engelen tevens 'de demonen' op. Hun 'steenbrekende' vragen lokken vijandige reacties uit bij diegenen die hun ogen niet willen openen voor het ongewisse van de dag van morgen. Verder wil ik hier op een motief wijzen dat men *typologisch* zou kunnen noemen (net als de gestalten van Prometheus en Christus in het voorgaande): de dichter/wijsgeer die in de vulkaan Etna sprong, Empedokles. Hölderlin had het vaste voornemen een tragedie te schrijven over deze presocratische Griek en tot driemaal toe ondernam hij daartoe een poging (Schipper 2005; Hertmans 2007). In de tweede versie heeft de figuur van Empedokles de trekken van een Prometheus die de mensen het licht brengt en de rug recht houdt tegenover de jaloeze goden, die de mensheid haar verlichting misgunnen. (De Etna is de werkplaats van Hefaistos: door zijn sprong in de vulkaan ontrooft de prometheïsche Empedokles opnieuw het vuur aan de goden om het aan de mensen te geven.) Een derde versie presenteert Empedokles als een verlosserfiguur, die door zelfopoffering de toorn van de hemel wil afwenden. Zo verenigt deze Empedokles de prometheïsche opstandeling en de altruïstische heiland in zich. Dat zijn ook de eigenschappen die Char aan Hölderlin en indirect aan zichzelf toedicht. De dichter brengt licht en ziet vooruit; hij is bereid met zijn leven voor anderen in te staan. (In de jaren 1949–50 werkte Char trouwens mee aan het tijdschrift *Empédocle*, evenals onder meer Albert Camus.)

Door zijn sprong in de Etna wil Empedokles zich verenigen met het vuur en de ether. Dit zijn centrale elementen in het werk van zowel Hölderlin als Char. Gaston Bachelard (1938) schrijft om die reden zelfs een 'Empedokles-complex' aan Hölderlin toe. In dit verband is het veelzeggend dat Char spreekt over de 'Eolische hand' van Hölderlin. Men kan hierbij in eerste instantie denken aan de 'eolusharp', waarvan de snaren, door de wind bewogen, een klaaglijk geluid voortbrengen. Inderdaad staat het werk van de Duitse romanticus vol klaagzangen. Toch vermoed ik een preciezer verwijzing door Char. In Homeros' *Ilias* geldt Aiolos als de beheerder van de winden, die hij vanaf zijn eiland bestuurt. Volgens oude commentaren zou het Stromboli of Vulcano betreffen, beide ten noorden van Sicilië gelegen. De Italianen volgen deze gissing door de archipel waartoe deze eilanden behoren, de Isole Eolie te noemen! Mogelijk wil Char met 'de Eolische hand' wijzen op de vulkanische thematiek bij Hölderlin.

Een gedicht vol gedachten

Hierboven stelde ik dat Chars gedichten niet zozeer lyrische charme als wel krachtige *gedachtenpoëzie* laten zien. Ook achter het prozagedicht 'Pour un Prométhée saxifrage', een reeks schijnbaar losjes opgeschreven notities, gaat een wereld van voorstellingen schuil. Mythologische (Prometheus, het vuur), Bijbelse (Christus, het licht) en literair-historische motieven (Hölderlin, Empedokles, de vulkaan) spelen dooreen en versterken elkaar. De *strijd* als principe van de werkelijkheid, in de stijl van Herakleitos, is in dit gedicht prominent aanwezig, evenals de *schemering* waarin deze strijd plaatsvindt. Immers, alleen op de 'rand' van de duisternis is de overwinning mogelijk. Deze zal toevallen aan de ochtendmensen, aan degenen die 'branden en onverzettelijk zijn' en die oog hebben voor het tijdperk dat komen gaat. De dichter bereidt zich voor op deze wending ten goede: hij zaait in en bewaart een rantsoen brood.

In navolging van Hölderlin stelt Char hoge ethische eisen aan het dichterschap. Deze visie zal

allicht door weinig hedendaagse dichters worden gedeeld. Het heil van de mensheid zullen zij niet graag voor hun rekening nemen. Toch is Chars vertrouwen in ‘de ontwrichtende energie van de poëzie’ een sterk punt. Want al te vaak wordt ‘de’ realiteit als onveranderlijk voorgesteld, vooral door degenen die belang hebben bij de handhaving van de status quo. Aan de dichter de taak deze te doorbreken en zich aldus te manifesteren als een steenbreker.

Literatuur

Bachelard, Gaston (1938). *La Psychanalyse du Feu*. Parijs: Gallimard.

Beaufret, Jean (1963). ‘L’Entretien sous le marronnier’, in *L’Arc* 22, 1–7.

Char, René (1983). *Oeuvres complètes. Introduction de Jean Roudaut*. Parijs: Gallimard.

Fourcade, Dominique (1971). *René Char*. Parijs: Editions de l’Herne.

Hertmans, Stefan (2007). ‘De laatste mond. Aantekeningen over Empedokles’, in *Het zwijgen van de tragedie*. Amsterdam: De Bezige Bij, 215–269.

Schipper, Rijk (2005). ‘De antieke wijsgeer Empedokles volgens Diogenes Laërtios en Hölderlin’, in *Hermeneus* 77, 3, 230-7.

Veyne, Paul (1990). *René Char en ses poèmes*. Parijs: Gallimard.

1. Franse tekst in Char 1983, 554:

FUMERON

Quand Nietzsche se fut baissé pour te cueillir,

Fleur incisive de l’archée

Sur l’éminence du départ éternel,

L’étoile d’iode brûla sa vue

Et reconnut la nôtre.

Ô charrue sans oreilles, ritte!

Couvre-nous d’une housse de dettes

Après nous avoir augmentés.

2.

Franse tekst in Char 1983, 399–400:

POUR UN PROMÉTHÉE SAXIFRAGE

En touchant la main éolienne de Hölderlin

La réalité sans l'énergie disloquante de la poésie, qu'est-ce?

Dieu avait trop puissamment vécu parmi nous. Nous ne savions plus nous lever et partir. Les étoiles sont mortes dans nos yeux, qui furent souveraines dans son regard.

Ce sont les questions des anges qui ont provoqué l'irruption des démons. Ils nous fixèrent au rocher, pour nous battre et pour nous aimer. De nouveau.

Noble semence, guerre et faveur de mon prochain, devant la sourde aurore je te garde avec mon quignon, attendant ce jour prévu de haute pluie, de limon vert, qui viendra pour les brûlants, et pour les obstinés.

© Estheticatijdschrift.nl

Gedownload van de pagina's van <http://www.estheticatijdschrift.nl>